

विकासका लागि रेडियो र इन्टरनेटको मेल

– विनयकुमार कसजू

रेडियो अर्थात् एक ठाउँबाट प्रसारण भएको ध्वनि अनगिन्ती रेडियो यन्त्रमा सुन्न सकिने प्रविधि र इन्टरनेट अर्थात् दूरसंचार र कम्प्युटरबाट कुनै पनि विषयवस्तु अक्षर, आवाज, चित्र, चलचित्रका रूपमा एक ठाउँबाट अनगिन्ती ठाउँमा पठाउन सकिने र त्यस्तै गरी विश्वभरीका कम्प्युटरबाट पठाएका कुरा पाउन, भण्डार गरेर राख्न, प्रशोधन गर्न र पुनः प्रसार गर्न सकिने आधुनिक प्रविधि – यी दुईको मेल भयो भने नयाँनयाँ चमत्कारिक उपयोग गर्न सकिन्छ। यो चमत्कार चन्द्रमामा मानिस पठाउने खालको चमत्कार होइन। गाउँ र गरिबीलाई उकास्ने चमत्कार हो यो। यसैले विभिन्न राष्ट्रहरू, अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू र परोपकारी संस्थाहरू नयाँ सूचना प्रविधिलाई विश्वलाई गरिबीको दुष्चक्रबाट मुक्त गर्ने लोककल्याणकारी काममा लगाउन जुटेका छन्।

सय वर्ष भन्दा पहिले आविष्कार भएको रेडियो प्रसारण प्रविधि र डेढ दशकअघि मात्रै सुरु भएको इन्टरनेट प्रविधिबीच धेरै कुरामा भिन्नता छ। इन्टरनेटका कतिपय चरित्र र गुण रेडियोसँग दाँज पनि सकिन्न। तर रेडियोलाई इन्टरनेटसँग जोड्न सक्थो भने मात्रै इन्टरनेटका फाइदाहरू गाउँ र गरिबसम्म पुर्याउन सकिन्छ भन्ने निष्कर्ष संचारविदहरूले निकालेका छन्। यसका धेरै कारण छन्।

अहिलेको युगमा विकासको आधार र शक्ति सूचना र ज्ञान नै हो। सूचना र ज्ञान प्राप्त, प्रशोधन र प्रसार गर्न इन्टरनेट सबैभन्दा छिटो, सस्तो, प्रभावकारी र उदार/लोकतान्त्रिक माध्यम हो। यो माध्यमको प्रयोग सबैभन्दा धेरै अमेरिका र युरोपका मानिसहरूले गरिरहका छन् भने सबैभन्दा कम अफ्रिका र एशियाका मानिसहरूले गरिरहका छन्। अमेरिकाका ६० प्रतिशत प्रौढहरू इन्टरनेटको पहुँचमा छन् भने अफ्रिकाका एक प्रतिशतजति मानिस मात्रै इन्टरनेटको पहुँचमा छन्। नेपालमा पनि इन्टरनेट प्रयोग गर्ने जनसंख्या एकप्रतिशतको हाराहारीमा भएको अडकल छ। यसको मतलब अमेरिका र युरोपको विकासको गति अफ्रिका र एशियाको तुलनामा अबै द्रुत हुनेछ जसले गर्दा आर्थिक विकासको खाडल भन् धेरै बढ्ने छ।

सूचना र ज्ञानको खाडल, जसलाई डिजिटल डिभाइड भन्ने गरिन्छ, साँगुरो नपारी विकासको खाडल पुर्न सकिन्न। यसका लागि विपन्न देशका मानिसहरूले इन्टरनेटजस्तो सूचना र ज्ञानको साधनको अधिकतम सदुपयोग गर्नुपर्छ। तर अहिलेको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक परिवेशमा विपन्न देशका मानिसले इन्टरनेट प्रयोग गर्नका लागि धेरै बाधा छन्।

पहिलो बाधा इन्टरनेट र कम्प्युटरको पहुँच र प्रयोगनै हो। त्यसपछिको बाधा अशिक्षा र निरक्षरता हो। अहिले पनि विश्वका एक अरब मानिस र आधा नेपाली निरक्षर नै छन्। इन्टरनेट/वेबसाइटमा भएका अधिकांश सामग्री बुझ्न साक्षर नभई हुँदैन।

पढ्न जाने पनि अंग्रेजी भाषा बुझ्न सकेन भने सैकडा नब्बे जति इन्टरनेटका सामग्री कालो अक्षर भैसी बराबर भनेभै हुन्छ। संसारमा छ हजारजति भाषा प्रचलनमा छ। तीमध्ये २० प्रतिशत भाषाका कुनै पनि सामग्री इन्टरनेटमा छैन। इन्टरनेटको उपयोग गर्न नसक्नुमा भाषा तेस्रो प्रमुख व्यवधान हो।

इन्टरनेटमा पहुँच, साक्षरता र भाषाजस्ता प्रमुख बाधाहरू पार गरेपछि पनि आफूलाई चाहिने स्थानीय, सान्दर्भिक र उपयोगी विषयवस्तु इन्टरनेटमा नहुनु अर्को, चौथो बाधा हो । वेबसाइटहरूमा अमेरिकी र युरोपेली समाज, संस्कृति अनुकूल शिक्षा, सूचना र मनोरंजनका थुप्रै सामग्री छन् । तर नेपालजस्तो विकासशील देशको आवश्यकता पूरा गर्ने कृषि, स्वास्थ्य, सीप र क्षमता विकास आदि विषयका सूचना र ज्ञानका सामग्रीहरूको अभाव छ । आफूलाई चाहिने स्थानीय सूचना, ज्ञानका सामग्रीहरू वेबसाइटमा पाइएन भने मानिसले इन्टरनेटमा पहुँच भएर पनि उपयोग गर्दैनन् ।

माथि उल्लेख गरिएका बाधाहरू फुकाउन अर्थात् इन्टरनेटमा पहुँच बढाउन, मानिसलाई साक्षर बनाउन, अंग्रेजी भाषा सिकाउन अनि स्थानीय विषयवस्तु इन्टरनेटमा राख्न धेरै वर्ष लाग्छ । एकातिर विकासको लागि सूचना र ज्ञान नभई भएको छैन र इन्टरनेले यसको लागि सबैभन्दा उपयुक्त र प्रभावकारी साधन हो भने अर्कोतिर मानिसलाई यसको उपयोग गर्नसक्ने अवस्थामा पुर्याउन वर्षौंको समय र साधनको खर्च लाग्छ । यस्तो अवस्थामा बीचको बाटो के हुन सक्छ ?

सूचना प्रविधिविज्ञ रिचार्ड हिकको विचारमा इन्टरनेटको पहुँच, प्रयोग र उपयोगिता जनतामा पुर्याउन बीचमा बसेर काम गर्ने स्थानीय मध्यस्थकर्मीहरू (इन्टरमिडियरी) को आवश्यकता हुन्छ । हरेक घरमा टेलिफोन नपुगेको अवस्थामा टेलिफोन बुथले मध्यस्थकर्मी भएर टेलिफोन सेवा पुर्याएभैं इन्टरनेटलाई विकासशील देशमा जनताको लागि उपयोगी बनाउनका लागि धेरै प्रकारका मध्यस्थकर्मीहरूको चाहिन्छन् । ती मध्ये रेडियो सबैभन्दा उपयोगी, सस्तो, सजिलो, छिटो र सर्वसुलभ मध्यस्थकर्मी हुन सक्छ । इन्टरनेटमा भएका सूचना र ज्ञानका कुरा रेडियोले स्थानीय भाषामा, स्थानीय संस्कृति र परम्पराअनुकूल बनाएर, स्थानीय सन्दर्भ र उपयोगको आधारमा रेडियो कार्यक्रम बनाएर प्रसार गर्दा जनताको चेतना, शिक्षा र प्रेरणाको स्तर बढेका धेरै उदाहरणहरू पाउन सकिन्छ ।

सय वर्षको इतिहास पूरा गरेको रेडियो अहिले पनि आमजनतामा पहुँचको दृष्टिले सबैभन्दा अगाडि र सर्वव्यापक नै छ भने पनि हुन्छ । नेपालको भौगोलिक अवस्था, यातायातको असुविधा, ऋयशक्तिको अभाव, असाक्षरता, भाषिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक विविधता इत्यादि अनेकौं कारणले गर्दा सूचना र ज्ञानको लागि रेडियो नै नेपालको सबैभन्दा प्रभावकारी आमसंचार माध्यम भएको छ । त्यसमाथि अहिले खुलेका अढाइ सयभन्दा धेरै रेडियो स्टेसनहरूले विविध भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक समुदायका लागि सान्दर्भिक र उपयोगी विषयवस्तु प्रसार गरिरहेका छन् ।

रेडियोको एकतर्फी र परम्परगत कार्यक्रमको ढाँचालाई छाडेर केही स्टेसनले टेलिफोन, खासगरी मोबाइल फोनसँग रेडियोको मेल गराएर आमनागरिकलाई विभिन्न प्रकारका सेवा उपलब्ध गराउन थालेका छन् । उदाहरणका लागि मोबाइल फोनबाट स्थानीय समाचार, कृषि उत्पादन, बजार भाउ, गाउँलेलाई चाहिने बजारको समाचार र बजारलाई चाहिने गाउँको समाचार प्रसार गर्ने, स्रोतहरूको जिज्ञासा मेटाउने, कुनै विषयमा श्रोताको अभिमत लिने, गीतसंगीतको फर्माइस पूरा गर्ने जस्ता अनेकौं काम गरिरहेका छन् । केही सामुदायिक रेडियोले गाउँका बनउपभोक्ताका बैठक, रक्तदान, दुर्घटनामा घाइतेको सेवा, विकास निर्माण तथा सामाजिक काममा जनसहभागिता जुटाउने साथै गाउँ समुदायको दैनिक जीवनमा सहभागी भएर सक्रिय र उदाहरणीय काम गरिरहेका छन् ।

वास्तवमा गाउँ र समुदायको विकास कार्यमा मात्र होइन उपेक्षित अपहेलित वर्ग, समुदाय र क्षेत्रको उत्थानमा पनि रेडियोले भूमिका खेलिरहेको छ । रेडियोमा आएको नयाँ पुस्ताले इन्टरनेटसँग रेडियोको मेल गराएर समाजको लोकतन्त्रीकरण र विकासमा अभै प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्छ । यो भूमिका खेल्नका लागि रेडियोका केही अन्तर्निहित गुणहरूको सदुपयोग गर्नु आवश्यक छ ।

रेडियोको सबैभन्दा उपयोगी गुण त यसको व्यापकता नै हो । रेडियो तरंग सर्वत्र व्याप्त छ । साथै रेडियो तरंगलाई टिपेर ध्वनिमा बदल्ने रेडियो यन्त्र सर्वसुलभ र सस्तो पनि छ । यो गुणले गर्दा धनी गरिब, पहाड, हिमाल, महल छाप्रो, बनकन्दरा र बाक्लो बस्ती जहाँ बसेर पनि रेडियो सुन्न सकिन्छ ।

अर्को महत्वपूर्ण गुण यसको स्थानीयपन हो । अर्थात् यसले कुनै पनि भाषा, धर्म, जातजाति, वर्ग, समुदायका स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तु समेट्न सक्छ ।

रेडियोले प्रसार गरेको कुरा बुझ्न, रेडियोमा बोल्न जसले पनि सक्छ । यसको लागि अक्षर चिन्नु वा विशेष शिक्षा हासिल गर्नु पर्ने जरुरी छैन । कान सुन्ने प्रत्येक व्यक्तिले यसको उपयोग गर्नसक्छ । यस्तो गुण अरू कुनै आमसंचार माध्यममा पाइन्न ।

माथि उल्लेख गरिएका रेडियोका गुणहरूभन्दा अलि भिन्न गुण र नयाँ पुस्ताका रेडियो संचालकहरूले थपेको गुण हो यसको सामाजिक अन्तर्क्रिया गर्ने गुण । समाज वा समुदायसँग चासो राख्ने कुनै पनि विषयमा रेडियोले समुदायका विभिन्न तहका सदस्यहरूसँग व्यापक रूपमा छलफल चलाएर कुनै पनि विषयको विश्लेषण गर्न र निर्णयमा पुग्न प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्छ । इन्टरनेटले विश्वस्तरमा छलफल चलाउन सक्छ भने रेडियोले स्थानीय रूपमा । दुबैको मेल गराउन सकियो भने छलफलको क्षेत्र र प्रभाव धेरै गुना बढाउन सकिन्छ । लोकतन्त्र र विकासका लागि दुई प्रविधिको मेलले गर्न सक्ने यो अत्यन्तै महत्वपूर्ण योगदान हो ।

रेडियो र इन्टरनेटको मेलका धेरै फाइदा छन् । विकासशील देशका जनतालाई उपयोगी हुने विषयमा हजारौं पेज सामग्री इन्टरनेटमा पाइन्छ तर माथि उल्लिखित समस्याहरूले गर्दा आमजनताले त्यसको फाइदा लिन सक्तैनन् । यसैले इन्टरनेटमा भएका विषयहरू रेडियोले जनताले बुझ्ने सरल र अनुकूल भाषा शैलीमा प्रसार गरेर इन्टरनेटमा भएका सामग्री रेडियोका श्रोताले पनि उपयोग गर्न सक्छन् । अहिले पनि कतिपय रेडियो स्टेसनले विदेशमा बस्ने नेपालीले इमेलबाट पठाएका र इन्टरनेटमा भएका स्थानीय महत्वका सामग्री प्रसार गर्न थालेका छन् । आफ्नो गाउँ र परिवारसँग सम्पर्क गर्न पनि यसको उपयोग भइरहेको छ । अमेरिकामा बस्ने नेपालीहरूले रेडियो दोभान र हिमाली स्वरहरू नामक साप्ताहिक रेडियो कार्यक्रम फाइलको रूपमा वेबसाइटमा राखेका छन् । ती ध्वनि फाइल विश्वभरि र हप्ताभरिमा जहिले पनि सुन्न सकिन्छ । रेडियोमा भैँ प्रसारण भैरहेको बेलामा मात्रै सुन्नु पर्ने वाध्यता हुँदैन । बीबीसीको नेपाली कार्यक्रम पनि यस्तै हो । कार्यक्रम छुट्यो भनेर चिन्ता मान्नु पर्दैन । इन्टरनेटबाट चौबिस घन्टाभित्र जहिले सुने पनि हुन्छ ।

रेडियोको उपयोगिता बढानउका लागि इन्टरनेटले सघाउने अर्को महत्वपूर्ण साधन नेटवर्क हो । इन्टरने भन्नु नै नेटवर्कहरूको पनि महानेटवर्क हो । यसबाट धेरै रेडियो स्टेसनले आपसमा कार्यक्रम साटासाट गर्न, एकै पटक धेरै स्टेसनबाट प्रसार गर्न र कार्यक्रम उत्पादकले स्टेसनहरूलाई रेडियो कार्यक्रम वितरण गर्न सक्छ । यसो गर्नाले कार्यक्रमको उत्पादन र

वितरणको खर्च घट्छ र कार्यक्रम कम मूल्यमा विक्रीवितरण गर्न सकिन्छ । साथै कार्यक्रमको गुणस्तर पनि घट्दैन । रेडियोले नयाँ प्रविधिको राम्ररी उपयोग गर्ने हो भने उपयोगी सूचना र ज्ञानका लागि इन्टरनेटको पहुँच पखिरहनु पर्दैन । आवश्यकताअनुसार उपयोग गर्न सकिने र विकेन्द्रीकरणजस्ता मौलिक गुणहरूले रेडियोलाई आधुनिक सूचनाको युगमा पनि लोकप्रिय र उपयोगी बनाइरहेको छ । भविष्यमा यी दुई प्रविधिको मेलबाट गर्न सकिने कामका संभावनाहरूको कुनै सीमा छैन ।

रेडियो नेपालको मुखपत्र **भङ्कारमा** २०६५ असोजमा प्रकाशित ।